

นิเวศวัฒนธรรมเพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำ

WATER RESOURCE MANAGEMENT OF CULTURAL ECOLOGY

ผู้วิจัย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สามารถ ใจดี¹

บทคัดย่อ

ความเสื่อมสภาพของแหล่งน้ำทั้งมลพิษทางน้ำ การเกิดอุทกภัยจากน้ำล้นตลิ่ง รวมถึงภัยแล้งที่ทำให้น้ำในแม่น้ำแห้งขอดและไหลช้าในช่วงฤดูหนาวถึงฤดูร้อน มีสาเหตุสำคัญมาจากกิจกรรมของประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำ โดยเฉพาะชุมชนริมฝั่งแม่น้ำ ทั้งการปล่อยน้ำเสียจากชุมชน การบุกรุกลำน้ำเพื่อการเกษตร รวมถึงการทิ้งขยะริมตลิ่ง และการเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ล้วนมีความสัมพันธ์กับการใช้ประโยชน์แหล่งน้ำของประชาชนในพื้นที่ลุ่มน้ำนั้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ การใช้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม ซึ่งเป็นการวิเคราะห์ความเชื่อมโยงปัจจัยสิ่งแวดล้อมที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของประชาชนในการจัดการทรัพยากรน้ำจะนำไปสู่ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายด้านการใช้ประโยชน์ของประชาชน และก่อเกิดกระบวนการมีส่วนร่วม การสร้างเสริมกิจกรรมและสร้างแหล่งเรียนรู้ในพื้นที่ และการสร้างกติกาสังคมบนฐานแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม รวมถึงสร้างแนวคิดในการอนุรักษ์แหล่งน้ำ

คำสำคัญ : นิเวศวัฒนธรรม, การจัดการทรัพยากรน้ำ

ABSTRACT

The river's deterioration consists of water pollution, overflows flooding and droughts affecting dry up and slow flowing of water from winter to summer. The major causes are people's activities, especially water drainage from settled along the river community, trespassing for agriculture, littering on settled along the river community, and climate change. The relationship between these to the river utilities. The cultural ecology applications to the policy recommendations for river utility were people should establish the participation process, local

¹ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาสาธารณสุขศาสตร์ คณะวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงใหม่

activities and learning source promotion, and community rules on the concept of cultural ecology. The results of the activities lead concept to develop their skills of river conservation.

Keywords : Cultural Ecology, Water Resource Management

บทนำ

ทรัพยากรน้ำนับเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิตของมนุษย์ รวมทั้งสิ่งมีชีวิตต่างๆ ทั้งพืชและสัตว์ เมื่อขาดน้ำมนุษย์และสิ่งมีชีวิตก็ไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ น้ำเป็นสื่อหรือปัจจัยสำคัญของการเจริญเติบโต และเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์แก่สิ่งมีชีวิตทั้งมวล นอกจากนี้ น้ำยังเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาประเทศอีกด้วย การใช้ทรัพยากรน้ำเพื่ออุปโภคบริโภค เกษตรกรรม และอุตสาหกรรมเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง น้ำที่ผ่านการใช้มักจะไม่มีการบำบัดให้มีคุณภาพดีตามเกณฑ์มาตรฐานก่อนระบายลงสู่แหล่งน้ำธรรมชาติ ก่อให้เกิดปริมาณของน้ำทิ้งที่มีมากเกินไปจนขีดความสามารถที่แหล่งน้ำธรรมชาติจะปรับตัวได้ทัน ทำให้แหล่งน้ำมีคุณภาพลดลง ปัญหานี้ส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชาชนและระบบนิเวศทางน้ำ ทั้งนี้สภาพแม่น้ำในกลุ่มประเทศที่พัฒนาแล้ว ปัญหาส่วนใหญ่มาจากความต้องการน้ำของประชาชนที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้มีการนำน้ำจากแม่น้ำมาใช้เพื่อการอุปโภคบริโภคในชุมชน และการเกษตรกรรมที่ขยายพื้นที่เพื่อการผลิตอาหารให้เพียงพอ กับความต้องการของประชากร ประกอบกับภาวะโลกร้อน ทำให้ปริมาณน้ำลดลงในฤดูแล้งและเกิดภาวะน้ำท่วมในฤดูฝน ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิ่งมีชีวิตในแม่น้ำและคุณภาพน้ำในแม่น้ำเสียมโทรม (Environment Canada, 2011) ในกลุ่มประเทศกำลังพัฒนา สาเหตุของ

ปัญหาทรัพยากรน้ำมาจากการที่ชุมชน โรงงาน อุตสาหกรรม และระบบการผลิตด้านการเกษตรปล่อยน้ำเสียลงสู่แหล่งน้ำโดยไม่ผ่านการบำบัด และกลุ่มประเทศนี้กำลังขยายฐานการผลิตทางด้านอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมทำให้การใช้น้ำเพิ่มมากขึ้น ในทวีปเอเชียปัญหาแหล่งน้ำส่วนใหญ่เกิดจากนโยบายของภาครัฐที่ต้องการพัฒนาและใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ โดยที่ไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อประชาชนที่ใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำ รวมถึงการเปลี่ยนแปลงคุณภาพน้ำในแหล่งน้ำผิวดินจากการปนเปื้อนของสารมลพิษทางน้ำเพิ่มขึ้น (Vickie, 2011) โดยเฉพาะกลุ่มประเทศที่มีการขยายตัวทางเศรษฐกิจสูง มีรายงานพบว่าเกือบร้อยละ 15 ของแม่น้ำสายหลักในประเทศจีนมีคุณภาพน้ำในระดับเสื่อมโทรมมาก (ระดับ 6 ตามมาตรฐานประเทศจีน) ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าคุณภาพน้ำในจีนสกปรกเกินกว่าที่จะนำมาใช้ในระบบชลประทาน ยิ่งกว่านั้นแหล่งน้ำและน้ำประปาในเขตเมืองร้อยละ 90 มีการปนเปื้อน (Wen and others, 2008)

การเพิ่มขึ้นของประชากรโลกทำให้ความต้องการทั้งที่เป็นน้ำดื่ม น้ำอุปโภค และน้ำใช้ในการผลิตทั้งการเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และบริการ เพื่อสนองความต้องการด้านต่างๆ และสิ่งอำนวยความสะดวกอื่นๆ ของประชากรโลกที่เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว ยิ่งจำนวนประชากรโลกเพิ่มมากขึ้นเท่าใด ความต้องการใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคก็ย่อมสูงขึ้นมากเท่านั้น

ยิ่งไปกว่านั้นการพัฒนาเศรษฐกิจเพื่อสนองตอบความต้องการที่มีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีของมนุษย์ ทำให้ต้องใช้ทรัพยากรน้ำมากขึ้นในการผลิตสินค้าและบริการ สมองความต้องการที่จะขยายตัวตามระดับของการพัฒนา เช่น การใช้ น้ำในโรงแรมขนาดใหญ่ สนามกอล์ฟ และบริการ ล้างรถยนต์ เป็นต้น จะสิ้นเปลืองมากกว่า ในการเพาะปลูกเมื่อเทียบกับด้านประโยชน์ ที่ได้รับ นอกจากนี้ การใช้ น้ำของภาคบริการ ยังส่งผลต่อความขัดแย้งของประชาชนที่อาศัย อยู่รอบสถานประกอบการ การศึกษาของนิศาชล ทองขาว (2547) พบว่า การเพิ่มของประชากร และผู้ประกอบการรีสอร์ท โรงแรมมีส่วนสำคัญ ที่เป็นสาเหตุทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งรุนแรง ในการแย่งชิงน้ำ โดยเฉพาะผู้ประกอบการ ที่เป็นนายทุนที่เก็บกักน้ำไว้ใช้เฉพาะกิจการ ของตนโดยไม่คำนึงถึงส่วนรวม รวมถึงการ จัดการทรัพยากรน้ำที่ไม่มีคุณภาพ เช่น ระบบ ชลประทานไม่เหมาะสม การใช้น้ำโดยขาด จิตสำนึกรับผิดชอบ ไม่เห็นคุณค่าของน้ำ และ ไม่คำนึงถึงปัญหาขาดแคลนน้ำที่อาจเกิดขึ้น กับคนรุ่นหลัง อีกทั้งภาครัฐเองก็ไม่มีวิธีการ จัดสรรการใช้น้ำอย่างเหมาะสม รวมถึงการ กำหนดถิ่นฐานและการประกอบอาชีพที่ไม่ สอดรับกับธรรมชาติหรือปริมาณน้ำ โครงการ พัฒนาที่ไม่ได้คำนึงถึงผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม และการขยายตัวของเมืองอย่างไร้ทิศทาง

พงษ์ศักดิ์ ชื่นตระกูล และสมยศ อรรถศาสตร์ (2553) กล่าวว่า คุณค่าของ ทรัพยากรน้ำขึ้นอยู่กับที่ตั้งของแหล่งน้ำ วัตถุประสงค์การนำมาใช้ และการหมุนเวียน ผู้ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แหล่งน้ำมักเป็นผู้ที่ได้ ประโยชน์จากการใช้น้ำจากแหล่งน้ำดังกล่าว มากที่สุด ทำให้การกระจายทรัพยากรน้ำ ไม่สามารถดำเนินการได้อย่างเท่าเทียมกัน

จีนและอินเดียที่มีประชากรมากกว่า 1 ใน 3 ของประชากรโลก แต่มีทรัพยากรน้ำน้อยกว่า ร้อยละ 10 ของทรัพยากรน้ำทั่วโลก ประชากรจีน มีน้ำให้บริโภคได้เฉลี่ยอยู่ที่ 2,117 ลูกบาศก์เมตร ต่อคนต่อปี เทียบกับอินเดียที่ 1,614 ลูกบาศก์เมตร ต่อคนต่อปี ขณะที่สหรัฐอเมริกาอยู่ที่ 9,943 ลูกบาศก์เมตรต่อคนต่อปี ธนาคารโลกคาดการณ์ ว่าน้ำ ร้อยละ 80 ที่เกษตรกรของอินเดียใช้อยู่ จะหมดไป หากว่ายังคงมีการใช้น้ำในระดับ ที่เป็นอยู่ในขณะนี้ เนื่องจากทรัพยากรน้ำมีปัญหา ในเรื่องการเคลื่อนย้าย เพราะค่าใช้จ่ายที่สูงมาก ในการเคลื่อนย้ายจากแหล่งหนึ่งไปยังอีก แหล่งหนึ่ง ซึ่งต้องใช้ในการสูบน้ำ รวมถึงระบบ ชลประทาน อันมีผลให้น้ำมีการเปลี่ยนทิศทาง เข้าสู่แหล่งอื่น ทำให้ผู้ที่อยู่อาศัยในเขตต้นน้ำ ได้รับประโยชน์จากแหล่งน้ำมากกว่าผู้ที่อยู่อาศัย ในเขตปลายน้ำ

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม เพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำ

แนวทางที่หลากหลายในการจัดการ ทรัพยากรน้ำถูกนำมาใช้เพื่อกำหนดนโยบาย และนำสู่การปฏิบัติแต่ปัญหาทรัพยากรน้ำ บางปัญหาไม่สามารถแก้ไขได้ ยังมีแนวทาง เชิงมานุษยวิทยาที่อาจจะแก้ไขปัญหาได้ คือ การประยุกต์ใช้แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural ecology) เป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยา แนวหนึ่งที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม โดยเน้นถึงอิทธิพลของสิ่งแวดล้อม ว่าเป็นตัวกำหนดกระบวนการวิวัฒนาการทาง สังคมวัฒนธรรม ทั้งนี้การศึกษานิเวศวัฒนธรรม จะมุ่งเน้นกระบวนการปรับตัวของสังคมภายใต้ อิทธิพลของสิ่งแวดล้อม และการเปลี่ยนแปลง อันเกิดจากการปรับตัว (Adaptation) ของสังคม

แนวความคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัต หรือเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลง เป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญ คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคม และลักษณะของสภาพแวดล้อม ธรรมชาติ เป็นเงื่อนไข

Steward (1955) กล่าวว่านิเวศวัฒนธรรม หมายถึง วิธีการศึกษาหาข้อกำหนดหรือหลักเกณฑ์ ทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นผลกระทบจากการปรับตัว เข้ากับสภาวะแวดล้อม (ของมนุษย์แต่ละสังคม) นิเวศวัฒนธรรมจึงแตกต่างไปจากนิเวศวิทยา สังคม (Social Ecology) เพราะนิเวศวัฒนธรรม มุ่งแสวงหากฎเกณฑ์เพื่ออธิบายที่มาของลักษณะ และแบบแผนวัฒนธรรมบางประการที่มีอยู่ใน แต่ละสภาวะแวดล้อม มากกว่ามุ่งแสวงหา หลักการทั่วไปที่ใช้ได้กับทุกวัฒนธรรมและ สภาพแวดล้อม สิ่งที่สำคัญที่สุดในแนวคิดนี้ คือ แก่นวัฒนธรรม (Cultural Core) ซึ่งหมายถึง กลุ่มของลักษณะหรือแบบแผนวัฒนธรรมที่มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดมากที่สุดกับกิจกรรมเพื่อการดำรงชีพและการจัดการทางเศรษฐกิจ ทั้งนี้ จะมุ่งสนใจการนำวัฒนธรรมทางวัตถุ (ระบบ เทคนิควิทยาที่ใช้หรือเครื่องมือเทคโนโลยี) มาใช้แตกต่างกันอย่างไร และก่อให้เกิดการจัดการทางด้านสังคมที่แตกต่างกันอย่างไร ในสภาวะแวดล้อมที่แตกต่างกัน เพราะสภาวะแวดล้อมแต่ละแห่งอาจเป็นตัวช่วยหรือข้อจำกัด ใช้เทคนิควิทยาเหล่านี้ก็ได้ กล่าวโดยสรุปแล้ว นิเวศวิทยาวัฒนธรรมเป็นความพยายามศึกษา วิเคราะห์ถึง

1. ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อม กับเทคโนโลยีทางการผลิต ซึ่งเป็นตัวกำหนด สำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม

2. ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับ พฤติกรรมของมนุษย์

3. ผลในการอธิบายต้นกำเนิดของ ลักษณะทางวัฒนธรรม (Cultural traits) ของกลุ่มชน เช่น เปรู เม็กซิโก เมโสโปเตเมีย อียิปต์ และจีน เป็นต้น

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าปัญหาสิ่งแวดล้อม หรือนิเวศวิทยาไม่เพียงแต่จะมีความสำคัญต่อ มนุษย์ในอดีตและในปัจจุบันเท่านั้น ความเป็น วัฒนธรรมกับสภาพแวดล้อมยังมีความสัมพันธ์ แนบแน่นใกล้ชิด และส่งผลกระทบซึ่งกันและกัน อย่างแยกไม่ออก ในยุคสมัยที่พัฒนาการด้าน เทคโนโลยียังอยู่ในระดับต่ำ มนุษย์จำต้องปรับตัว เข้ากับสภาพแวดล้อม และทำให้สภาพแวดล้อม มีอิทธิพลเป็นตัวกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรม แต่เมื่อเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้ามากขึ้นมนุษย์ ย่อมมีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงหรือดัดแปลง สภาพแวดล้อมได้มากขึ้น อิทธิพลของสภาพแวดล้อมก็ลดถอยลง หากแต่รูปแบบและลักษณะ ทางวัฒนธรรม ประสพการณ์ และความเคยชิน ในอดีต ตลอดจนวิถีและขนบธรรมเนียมประเพณี บางอย่างจะยังคงอยู่ และได้รับการสืบทอด จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

ทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรมจึงอาจจะสรุปได้ว่า คนที่มีธรรมชาติทางระบบความคิดดี (หมายถึง ธรรมชาติในร่างกาย) จะสามารถปรับสิ่งแวดล้อม ให้มาเป็นวัฒนธรรมได้ดี ขณะเดียวกันสิ่งแวดล้อม ทางธรรมชาติที่ดีจะส่งเสริมให้ความคิดของคน ดีขึ้น และสามารถสร้างวัฒนธรรมได้ดีขึ้นด้วย ทฤษฎีนิเวศวิทยาทางวัฒนธรรมจึงเป็นความสัมพันธ์สองทางและสวนทางระหว่างคนกับ ธรรมชาติและธรรมชาติกับวัฒนธรรม เมื่อ สิ่งแวดล้อมเกิดความสมบูรณ์ด้านทรัพยากร ก็ย่อมส่งผลให้ชุมชนอยู่ดี กินดี มีความสุข การอนุรักษ์สมุนไพรมักถือว่าการอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดีที่สุด และจะนำมาซึ่ง ความอุดมสมบูรณ์อย่างยั่งยืนได้ มนุษย์จึง

จำเป็นต้องปรับตัวเพื่อการดำรงชีพภายใต้สภาพแวดล้อม ซึ่งส่งผลให้สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการกำหนดรูปแบบของวัฒนธรรมเมื่อเทคโนโลยีกำหนดส่งผลให้มนุษย์สามารถดัดแปลงสภาพแวดล้อมได้มากขึ้น เช่นเดียวกัน หากลักษณะสภาพแวดล้อมหลากหลายจะทำให้เทคโนโลยีแนวคิดและพฤติกรรมทางสังคมของมนุษย์หลากหลายไปด้วย

ในส่วนของการจัดการทรัพยากรน้ำ การประยุกต์ใช้แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมมีส่วนสำคัญในการสร้างระบบความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติที่ทำให้คนในพื้นที่ยินยอมที่จะช่วยกันอนุรักษ์และเฝ้าระวังทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่องค์ความรู้ด้านนิเวศวัฒนธรรมที่มีอยู่ในแต่ละชุมชนท้องถิ่น ทั้งภาคเหนือและภาคอีสาน เป็นการที่กลุ่มคนทำความเข้าใจต่อสภาพทางนิเวศประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิต และวัฒนธรรม จึงเป็นสิ่งที่สำคัญที่ต้องศึกษา ค้นคว้า และจัดให้เป็นระบบ เพราะความรู้ต่างๆ นั้นมีอยู่ในชุมชน ซึ่งถูกสร้างและสั่งสมมาจากการปฏิบัติ สืบทอด ทดลองทำ และปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์อย่างสอดคล้องและสอดคล้องกับสภาพพื้นที่ ด้วยสถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรและจัดสรรทรัพยากรอย่างไม่เป็นธรรมที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน การเสนอทางเลือกด้วยองค์ความรู้นิเวศวัฒนธรรม จึงเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่ชุมชนจะสามารถจัดการทรัพยากรของตนเองได้ ดังเช่น ชุมชนบ้านบากที่มีความเก่าแก่ทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะความเชื่อด้านวัฒนธรรมชนเผ่าชาวกะเลิงที่ยังรักษาวิถีชีวิตดั้งเดิม และยังรักษาวัฒนธรรมประเพณีของตนอย่างต่อเนื่อง ภายใต้การดำเนินชีวิตของคนในพื้นที่ โดยเฉพาะวัฒนธรรมด้านอาหารการกินของชุมชนที่สามารถหาวัตถุดิบได้ตามธรรมชาติ (ปะวีณา ทองบุญยัง,

2556) นอกจากนี้ วัฒนธรรมและสังคมของมนุษย์ได้พัฒนามาพร้อมกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ การปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมและสังคมเป็นพฤติกรรมทางธรรมชาติของมนุษย์เพื่อความอยู่รอด สอดคล้องกับการศึกษาของชนกพร ไผทสิทธิกุล (2554) ที่พบว่า ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำกกซึ่งประกอบด้วยชาติพันธุ์ต่างๆ มีความผูกพันกับแม่น้ำ ทั้งวิถีชีวิตความเป็นอยู่และการดำรงชีพด้วยการประกอบอาชีพเกษตรกรรม ตลอดจนมีประเพณีและพิธีกรรมด้านความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับแม่น้ำ แต่ในปัจจุบันชุมชนเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากผลกระทบด้านต่างๆ ทำให้เกิดปัญหาด้านนิเวศวิทยาและวัฒนธรรม ซึ่งส่งผลกระทบต่อยุทธศาสตร์ทั้งด้านกายและจิตใจ การศึกษาของพนา ใจตรง (2554) พบว่า หลังจากการสร้างเขื่อนปากมูล ระบบนิเวศแม่น้ำมูลได้รับผลกระทบอย่างรุนแรง และส่งผลกระทบต่อยุทธศาสตร์ของชาวบ้านและชุมชน เนื่องด้วยระบบนิเวศแม่น้ำมูลมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตชุมชนของชาวบ้าน ปากมูลเป็นอย่างมาก ปลาที่อพยพจากแม่น้ำโขงเข้าสู่แม่น้ำมูล คือ แหล่งอาหารอันอุดมสมบูรณ์ ชุมชน 2 ฝั่งแม่น้ำมูล เป็นชุมชนคนหาปลา มาแต่ดั้งเดิม เมื่อมีการสร้างเขื่อนปากมูล ขวางกั้นเส้นทางอพยพของปลา ส่งผลกระทบต่อยุทธศาสตร์ชุมชนในทุกๆ ด้าน เช่น รายได้ลดลง ปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกันเอง และระหว่างชาวบ้านกับรัฐ การปรับตัวของชาวบ้านเพื่อการดำรงชีวิตอยู่รอดอย่างมีความสุขนั้น มีข้อจำกัดอยู่มาก ทั้งจากเงื่อนไขวัฒนธรรมภายในที่ชาวบ้านมีต้นทุนทางสังคมและทุนทางธรรมชาติที่ผูกพันกับวิถีการดำรงชีพแบบเดิม และปัจจัยภายนอก เช่น โอกาสทางเลือก ในการประกอบอาชีพใหม่ที่ต้องใช้ต้นทุนสูง

ไม่ว่าจะเป็นทักษะในการประกอบอาชีพใหม่
ปัจจัยการผลิต และอื่นๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็น
ข้อจำกัดในการปรับเปลี่ยนวิถีในการดำรงชีวิต

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมได้สะท้อนความ
สัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ
ทั้งปัจจัยด้านกายภาพและปัจจัยด้านสังคม
วัฒนธรรม และเศรษฐกิจ ที่นำมาเป็นตัวกำหนด
การพิจารณาถึงสถานที่ที่มีความเหมาะสม
ทั้งต่อการอยู่อาศัยและการทำมาหากิน รวมถึง
ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน
อันแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวให้เข้ากับลักษณะ
สิ่งแวดล้อมในทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีความ
มุ่งหวังเพื่อให้ตนมีชีวิตอยู่รอด เป็นการ
รักษาไว้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร
และการแสดงออก ซึ่งความผูกพันทั้งในฐานะ
ของผู้ใช้ประโยชน์และผู้รักษาไว้ให้คงอยู่
นอกจากนี้ ยังมีการนำความเชื่อเกี่ยวกับผี
มาใช้ในการจัดการทรัพยากรน้ำ เช่น

การเลี้ยงผีขุนน้ำ

ผีขุนน้ำ คือ สิ่งสถิตอยู่ตามต้นน้ำ
เพื่ออารักขาต้นน้ำลำธาร เพื่อให้ช่วยบันดาลให้
น้ำไหลออกจากตาน้ำตลอดเวลาไม่ขาดสาย
เพื่อให้การใช้น้ำเป็นไปด้วยดีตลอดฤดูกาล
ในภาคเหนือก่อนเขื่อนน้ำจะเข้าจะมีการไหว้ผีน้ำ

เรียกว่า พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีเหมือง ผีฝาย ผีห้วย
เพื่อขออนุญาตใช้น้ำในการเกษตรกรรม เป็นการ
แสดงความกตัญญูต่อธรรมชาติ ที่เอื้ออำนวย
ความอุดมสมบูรณ์ให้มนุษย์ ให้มองเห็นความ
สำคัญของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์ พิธีเลี้ยงผี
ขุนน้ำเป็นพิธีที่ชาวบ้านจะร่วมกันทำในชุมชน
จึงแฝงไว้ด้วยกุศโลบายเพื่อให้เกิดความสามัคคี
ให้รู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม
การศึกษาของปรารธนา ยศสุข และอังคณา
ทาลัตชัย (2552) พบว่า ฝ่ายบ้านดอนจีนไม่มี
การเลี้ยงผีฝายมานานแล้ว และได้มีการบันทึก
ว่ายกเลิกไปตั้งแต่เมื่อไหร่ อย่างไรก็ตามจะเหลือ
แต่พิธีการเลี้ยงผีฝายพญาคำ พร้อมกับ
การประชุมคณะกรรมการเหมืองฝายพญาคำ
เพื่อแลกเปลี่ยนประสบการณ์ แก้ไขปัญหา หรือ
คัดลอกแก้ฝาย (กรณีหกดวาระหรือลาออก)
ในวันที่ 16 เมษายนของทุกปี เพื่อสืบทอด
พิธีกรรมดั้งเดิมสมัยบรรพบุรุษ เป็นการบวงสรวง
เทวดาผีฝายพญาคำ ซึ่งเป็นผู้ปกครองรักษาดูแล
เหมืองฝาย มิให้เกิดความเสียหาย และเป็นการ
รำลึกถึงคุณงามความดีของบุคคลที่เคยช่วยกัน
สร้างเหมืองฝายให้สำเร็จ โดยทำกันหลังจาก
การทำงานข้าวเสร็จ โดยเก็บเงินจากผู้ใช้น้ำไร่ละ
25 สตางค์ เพื่อนำไปซื้อหาของมาเล่นไหว้ผีฝาย

ภาพที่ 1 การเลี้ยงผีขุนน้ำ

ที่มา : <http://www.bunditasa.com/asom/prawat001.html>

การเลี้ยงผีขุนน้ำให้ความสำคัญและแสดงความขอบคุณผีขุนน้ำที่ปกป้องรักษาป่าไม้ที่เป็นต้นน้ำลำธาร ให้ชาวบ้านมีน้ำเพื่อใช้ในการทำการเกษตร เช่น ทำนา ทำไร่ และเป็นการเตรียมตัวเพื่อรับฤดูกาลทำการเกษตรและร่วมมือกันในการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของการใช้น้ำ ช่วยกันขุดลอกเหมืองฝาย จัดเตรียมอุปกรณ์ในการทำการเกษตรให้พร้อมเมื่อถึงเดือน 8 เดือน 9 เหนือ (ประมาณเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน) ชาวบ้านจะจัดทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำกันเป็นประจำทุกปี โดยผู้ที่ป็นหัวหน้าในพิธี คือ แก่ฝายหรือผู้ดูแลเหมืองฝาย ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมหรือจัดสรรการใช้น้ำแก่เกษตรกรในเขตท้องที่รับน้ำจากฝาย แก่ฝายจะเรียกประชุมลูกฝาย หรือเกษตรกรผู้ใช้น้ำเพื่อหาฤกษ์ยามที่เหมาะสม เมื่อถึงวันกำหนดสมาชิกก็จะได้เตรียมเครื่องสังเวยต่างๆ พวกกันไปยังหอดผีขุนน้ำ ซึ่งเป็นสถานที่ประกอบพิธีการประกอบพิธี มักนาก็จะกล่าวคำอัญเชิญผีมากินโภชนาหารที่ชาวบ้านนำมาเลี้ยง เมื่อกล่าวคำเสร็จแล้วอาจารย์ก็จะนำข้าวปลาอาหารเหล่านั้นยกขึ้นวางไว้บนหอดผี และทิ้งระยะให้เวลาผ่านไปชั่วรูปหมดดอก ขณะที่รอผีรับเครื่องสังเวยนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในบริเวณพิธีก็จะพากันกินข้าวปลาอาหาร จนกว่าจะบ้ายได้เวลาอันสมควร ก็จะชวนกันกลับเป็นอันเสร็จพิธี ดังนั้นจะเห็นว่าประเพณีการเลี้ยงฝายหรือผีขุนน้ำนี้ นอกจากจะมีความสำคัญในด้านเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ ทำให้เกษตรกรเกิดกำลังใจในการทำ การเกษตรแล้ว ยังช่วยปลูกจิตสำนึกให้เกษตรกรเห็นความสำคัญของแหล่งต้นน้ำลำธาร (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน, 2556)

พิธีกรรมสืบทอดแม่่น้ำ

ชาวบ้านเชื่อว่าการสืบทอดแม่่น้ำ หมายถึง การต่ออายุให้ยืนยาวออกไป ในกรณีของทาง

ภาคเหนือนั้นการต่อชะตามีหลายอย่างและนิยมทำในหลายกรณี ชาวบ้านบางกลุ่มที่มีวิถีชีวิตผูกพันกับแม่น้ำในยามที่เห็นว่าแม่น้ำกำลังเปลี่ยนแปลงไป เช่น น้ำแห้ง น้ำแล้ง หรือแม้แต่ปลาลดลง ชาวบ้านก็จะจัดพิธีสืบทอดแม่่น้ำให้กับแม่น้ำ แต่สำหรับบางชุมชนแม่น้ำก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลง แต่ชาวบ้านก็นิยมจัดพิธีสืบทอดแม่่น้ำให้กับแม่น้ำเพื่อต่ออายุ และความเป็นสิริมงคลจะเกิดขึ้นกับแม่น้ำ รวมทั้งผู้คนในชุมชนไปด้วย การสืบทอดแม่่น้ำจึงเป็นการแสดง

ภาพที่ 2 การสืบทอดแม่่น้ำ

ที่มา : http://www.trf.mju.ac.th/aboutUs.php?lpage=show_news&id=17

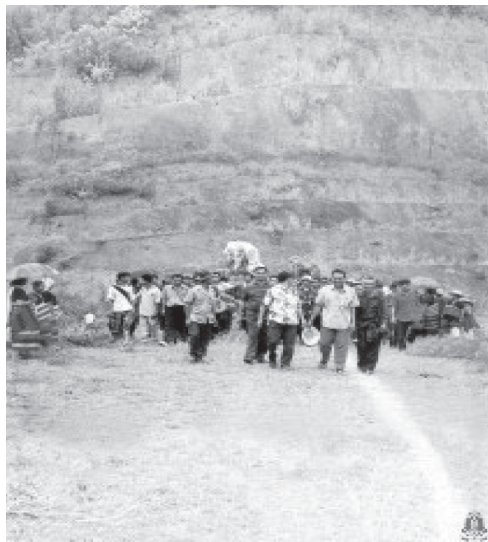
ความศรัทธา ความเคารพ และเหนือสิ่งอื่นใด คือ การร่วมกันแสดงออกถึงความห่วงใย ต่อแม่น้ำ ก่อนทำพิธีสืบทอดแม่น้ำ ชาวบ้าน จะร่วมแรงร่วมใจกันขุดลอกลำคลองและ แหล่งน้ำ โดยใช้เครื่องมือเครื่องมือพื้นบ้าน ในวันกระทำพิธีจะมีการบวงสรวงเทวดา เพื่อ เป็นการขอขมาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกปักรักษา แม่น้ำ

พิธีสืบทอดสายน้ำให้ความสำคัญต่อ แหล่งน้ำที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง ทั้งมวล รวมถึงผู้คนทั้งสองฝั่งแม่น้ำ และยัง เป็นการกระตุ้นเตือนให้คนที่อาศัยอยู่บริเวณ แม่น้ำมีจิตสำนึกช่วยกันรักษาสายน้ำแห่งนี้ให้ ยืนยาวอย่างยั่งยืน

การแห่ช้างเผือก

ในชุมชนลุ่มแม่น้ำลี้ จังหวัดลำพูน มีพิธีกรรมที่สะท้อนความหวงแหนและการ เฝ้าระวังการใช้ประโยชน์ของแม่น้ำลี้ โดยใช้ กระบวนการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนทั้ง ประชาชน องค์กรท้องถิ่น และหน่วยงานราชการ

เข้าร่วมในการดำเนินกิจกรรมที่ใช้เวลาเกือบ สองสัปดาห์จากปลายน้ำถึงต้นน้ำ ชาวบ้าน เรียกว่า ประเพณีแห่ช้างเผือก ซึ่งจัดทำขึ้น เมื่อใด ปีใดไม่มีใครทราบ จากคำบอกเล่าของ ผู้เฒ่าผู้แก่ที่พอรู้ว่าถ้าปีไหนเกิดวิกฤติการณ์ ทางธรรมชาติ บ้านเมืองเกิดแห้งแล้ง ฝนไม่ ตกต้องตามฤดูกาล แม่น้ำ-บ่อน้ำแห้งขอด น้ำกินน้ำใช้ไม่เพียงพอต่อความต้องการ ชาวบ้าน จะจัดพิธีขอฟ้าขอฝนขึ้นมาโดยเฉพาะจะทำการ ในช่วงเดือนกรกฎาคม (เดือนเก่าของทาง ภาคเหนือ) ก่อนเข้าพรรษาเพราะเป็นฤดูกาล ที่ชาวนาจะต้องหว่านกล้า (เอาเมล็ดข้าวเปลือก ไปหว่านเพาะชำแล้วย้ายไปปลูกดำในนา) การแห่ช้างเผือกนั้นส่วนมากประชาชนที่อยู่ ท้ายน้ำจะเป็นผู้ประกอบพิธี ชาวบ้านจะ ป่าวประกาศให้มาชุมนุมกันที่ริมท่าหน้า แล้ว จัดทำพิธีให้ผู้เชี่ยวชาญเรื่องการจักสาน เอาไม้ไผ่ มาจักสานเป็นรูปช้างขนาดพอประมาณ หุ้มด้วย ผ้าขาวหรือดอกฝ้ายขาวตกแต่งให้งดงาม เอาตั้งไว้บนคานหาม ซึ่งจะมีคนหามจำนวน

ภาพที่ 3 การแห่ช้างเผือกของประชาชนลุ่มน้ำลี้
ที่มา : ศูนย์ข้อมูลกลางวัฒนธรรม (2555)

4 คน เมื่อทำเสร็จแล้วจะนิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ สวดขอฝน พังเทคนิ ถวายทาน ช้างเผือก เมื่อเสร็จพิธีทางศาสนาแล้ว ชาวบ้านจะนำช้างเผือกแห่ไปตามลำน้ำลี้ โดยแห่ตั้งแต่ปลายน้ำไปสู่ต้นน้ำ โดยการแห่จะทำการส่งต่อกันเป็นทอดๆ ของชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำลี้ ในช่วงเวลาที่มีการประกอบพิธีกรรมแห่ช้างเผือก จะมีการฟังธรรมแม่น้ำลี้ เทศนาปลาช่อน ฟังธรรมพญาคางคก (คางคก) ซึ่งเป็นพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาควบคู่กันไปด้วย (ศูนย์ข้อมูลกลางวัฒนธรรม, 2555)

จากพิธีกรรมข้างต้นการจัดการทรัพยากรน้ำบนฐานแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมเป็นแนวทางในการอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำและฟื้นฟูสภาพความเสื่อมโทรมของแหล่งน้ำได้ ทั้งนี้กระบวนการของนิเวศวัฒนธรรมจะส่งผ่านความเชื่อ ความศรัทธาของผู้คนผ่านสัญลักษณ์นิยม (Symbolism) ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติที่หลากหลาย ลีลา ชัยชัย และมีการแห่จากภูมิจำปญญาท้องถิ่น และมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน ความเชื่อเหล่านี้เป็นพื้นฐานของการวางกฎระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่างๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำของชุมชนอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม คุณธรรมอันอาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการผลิตซ้ำผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า ทั้งมีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ใหม่ตามสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป สามารถ ใจเตี้ย และชวลิต วโรตมรังสิมันต์ (2556) ได้ทำการศึกษาความเสื่อมสภาพของแม่น้ำลี้และนโยบายสาธารณะพบว่า การนำแนวคิดนิเวศวัฒนธรรมมาใช้เพื่อแก้ไขปัญหาระบบน้ำให้ยั่งยืนและประสบความสำเร็จ ประชาชนจะต้องก่อเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรน้ำอย่าง

แท้จริง ขึ้นอยู่กับปัจจัยส่วนบุคคลและการดำเนินการของชุมชน แต่โดยอำนาจหน้าที่การดำเนินงานและโครงการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรน้ำในแม่น้ำลี้ ปัจจุบันยังเป็นนโยบายที่ผลักดันโดยภาครัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว ประชาชนยังขาดความตระหนักและขาดจิตสำนึกในคุณค่าของทรัพยากรน้ำ ขาดแหล่งสนับสนุนด้านเงินทุนและงบประมาณในการสนับสนุนส่งเสริมในเรื่องของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรน้ำ

สรุปและอภิปราย

บริเวณลุ่มน้ำแต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันด้านลักษณะของพื้นที่ ทั้งที่มีภูเขา เขื่อน เขื่อนที่ราบขั้นบันได ที่ราบ และที่ราบน้ำท่วมถึง สภาพดังกล่าวเกิดขึ้นจากความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายของระบบนิเวศ การจัดการทรัพยากรน้ำจึงเป็นสิ่งที่ทุกภาคส่วนต้องหันมาให้ความสำคัญกับความเป็นวิถีชีวิตของประชาชนที่ได้รับผลกระทบโดยตรง การมุ่งเน้นแต่การพัฒนาแหล่งน้ำที่สนองตอบความเป็นนโยบายของภาครัฐที่มองข้ามวิถีชุมชนคงไม่สามารถที่จะแก้ไขปัญหาทรัพยากรน้ำได้อย่างยั่งยืน แนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำบนฐานเชิงระบบนิเวศวัฒนธรรมจะสนับสนุนการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและยุติธรรม อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการพัฒนาอย่างยั่งยืนและบรรเทาความยากจนของประชาชน โดยอยู่บนพื้นฐานของความรู้ที่เหมาะสมที่เน้นในเรื่องของวิถีชีวิตที่ผูกพันกับระบบนิเวศในพื้นที่ที่คุ้นเคยตั้งแต่เกิด นอกจากนี้ นิเวศวัฒนธรรมยังก่อเกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนบนฐานของความต้องการอย่างแท้จริง อันจะส่งผลต่อ

การดำรงชีพที่สอดคล้องกับความต้องการ
ขั้นพื้นฐานของปัจจัยสี่ ทั้งความต้องการด้าน
อาหาร ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค และเครื่องนุ่งห่ม
ที่ในสภาพปัจจุบันการแสวงหายากลำบาก
แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมยังสะท้อนให้เห็นถึง
ความรู้ความเข้าใจวิถีชีวิตที่ผูกพันกับธรรมชาติ
ที่สัมพันธ์กับประสบการณ์และบริบทแวดล้อม
ทั้งด้านภูมิศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม และ

ประวัติศาสตร์ของสังคมนั้น ทั้งนี้กระบวนการ
จะเชื่อมโยงกับผู้คนและชุมชน ภายใต้โครงสร้าง
ชุมชนและสิ่งแวดล้อมที่กำหนดกฎเกณฑ์และ
เงื่อนไขของวิถีการดำเนินชีวิตที่แฝงอยู่ใน
รูปแบบพิธีกรรมหรือสัญลักษณ์ ซึ่งกลุ่ลบายนี้
ได้ก่อเกิดแนวทางในการอนุรักษ์และฟื้นฟู
แหล่งน้ำได้

เอกสารอ้างอิง

- ชนกพร ไผ่ทลธิกุล. การอนุรักษ์ชุมชนและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ริมน้ำกก
จังหวัดเชียงราย. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีปทุม, 2554.
- นิศาชล ทองขาว. การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งเกี่ยวกับ
การจัดการทรัพยากรน้ำ : กรณีศึกษาลุ่มน้ำแม่ตาช้าง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่.
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547.
- ปะวีณา ทองบุญยัง. “รูปแบบการท่องเที่ยวเชิงนิเวศวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ ชุมชนบ้านบาก
ตำบลบ้านบาก อำเภอดอนตาล จังหวัดมุกดาหาร”. วารสารวิจัยและพัฒนาเชิงพื้นที่,
5(4), 100–115, 2556.
- ปรารธนา ยศสุข และอังคณา ทาลัดชัย. บทบาทและการปรับตัวของกลุ่มเหมืองฝายในการ
จัดการทรัพยากรน้ำในท้องถิ่นต่อการแทรกแซงขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น.
เชียงใหม่ : มหาวิทยาลัยแม่โจ้, 2552.
- พงษ์ศักดิ์ ชื่นตระกูล และสมยศ อรรคฮาดสี. วิถีถิ่นน้ำจืด-อินเดียวกับความตึงเครียดทาง
การเมือง (1). เข้าถึงได้จาก [http://www.bangkokbiznews_detail/politics/opinion/
reader-opinion/20100924/354654/วิถีถิ่นน้ำ-จืด-อินเดียวกับ-ความตึงเครียดทาง
การเมือง-\(1\).html](http://www.bangkokbiznews_detail/politics/opinion/reader-opinion/20100924/354654/วิถีถิ่นน้ำ-จืด-อินเดียวกับ-ความตึงเครียดทางการเมือง-(1).html) (4 ตุลาคม 2556), 2553.
- พนา ใจตรง. การเคลื่อนไหวต่อรองของชาวบ้านปากมูล เพื่อเปิด-ปิดประตูระบายน้ำ
เขื่อนปากมูล. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
อุบลราชธานี, 2554.
- ศูนย์ข้อมูลกลางวัฒนธรรม. ประเพณีแห่ช้างเผือก. เข้าถึงได้จาก [http://www.m-culture.in.th/
moc_new/album/](http://www.m-culture.in.th/moc_new/album/) (12 กรกฎาคม 2556), 2556.

สามารถ ใจเดีย และชวลิต วโรตมรังสิมันต์. “ความเสื่อมสภาพของแม่น้ำลี้และนโยบายสาธารณะ”.

วารสารर्मพฤษ, 31(4), 132-156, 2556.

สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน. **การเลี้ยงผีขุนน้ำ.** เข้าถึงได้จาก <http://province.m-culture.go.th/lamphun/office/pdf8.pdf> (14 กรกฎาคม 2556), 2556.

Environment Canada. “Uses for Water in Southern Alberta”, Available from http://www.uleth.ca/vft/Oldman_River/WaterUses.html. (July 7, 2013), 2011.

Steward, J. Theory of Culture Change. Chicago : University of Illinois Press, 1995.

Vickie, F. Floods, “Drought Drive World Food Prices to Record Highs”. Available from. <http://www.accuweather.com/en/weather-news/floods-drought-drive-world-food-1/43993> (July 4, 2013), 2011.

Wen, Qing Lu., Shao, Hua Xie., Wen, Shan Zhou., Shao, Hui Zhang., & Ai, Lin Liu. Water Pollution and Health Impact in China : A Mini Review. **Open Environmental Sciences,** 2, 1-5, 2008.